

Koncepcja rewitalizacji Fortu Prusy na terenie Twierdzy Nysa

Jerzy Potyrała

Irena Niedźwiecka-Filipiak

Conception of Revitalization of Prusy Fort in the Area of Nysa Fortress

Widok na Fort Prusy z nieczynnej wieży wodociągowej

View of Prusy Fort from inactive aqueduct tower

Wstęp

Introduction

Od kilku lat obserwuje się w Polsce rosnące zainteresowanie fortyfikacjami nowożytnymi. Nie dotyczy to tylko wąskiego grona pasjonatów, architektów czy historyków skupionych wokół Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji. Świadczą o tym częste wizyty turystów na historycznie ufortyfikowanym terenie¹. W wielu przypadkach stało się to możliwe po opuszczeniu obiektów przez wojsko w drugiej połowie ostatniej dekady XX wieku. Brak zarządcy przyczynił się znacznie do dewastacji budowli. Dziś obiekty forteczne, najczęściej reprezentujące

najwyższe osiągnięcia inżynierskie swoich czasów, i nie pozbawione architektonicznych walorów artystycznych, stają się potencjalnym produktem turystycznym, wzbudzając przy tym obawy i nadzieje.

Formą najlepszej ochrony, mającej również na względzie ich właściwe użytkowanie i gospodarowanie zasobami, stają się Forteczne Parki Kulturowe² (FPK). Na Dolnym Śląsku od blisko dwóch lat dobrze funkcjonuje FPK Srebrna Góra, nabiera mocy prawnej FPK Nysa, a trwają przygotowania do powstania FPK Kłodzko. Taki zespół trzech twierdz powołanych przez Fryderyka II Wielkiego, w przyszłości rozszerzony o Świdnicę, Koźle i kilka

mniejszych obiektów w Kotlinie Kłodzkiej, w połączeniu z twierdzami leżącymi po stronie czeskiej, może stanowić ogromny napęd dla rozwoju turystycznego, a więc i gospodarczego całego regionu.

W pracach dotyczących rewitalizacji zespołów fortecznych kluczowe znaczenie, szczególnie w pierwszej fazie, ma właściwe gospodarowanie zielenią. Drzewa i krzewy żywiołowo porastają większość budowli. Ich korzenie burzą mury, ale często również stabilizują budowle. Wyłonienie historycznych nasadzeń, likwidacja zieleni inwazyjnej i roślinności zniekształcającej formę dzieł fortyfikacji, wybór jednostek cennych krajobrazowo i gatunkowo, ocena funkcjonującego ekosystemu, projekt formowania zieleni w sposób atrakcyjny przestrzennie, to najważniejsze zadania do wykonania dla architektury krajobrazu. Jest to bardzo ważny etap, od niego zacznie się dalsza praca konserwatorska, typowo architektoniczno-budowlana, wymagająca dużych nakładów finansowych, ale mogąca przywrócić dawny blask wspinałym twierdzom. Przykładem do takich działań może stać się Fort Prusy w Twierdzy Nysa.

Stan cytadeli z przełomu XIX i XX w.
Fotografia archiwalna³

State of a citadel from the turn of the 19th and
20th century
The archive photograph

Zarys historii obiektu

Draft of history of the object

Trwała II Wojna Śląska, w której brały udział Austria i Prusy. W 1741 roku po trwającym blisko rok oblężeniu Nysy należącej wówczas do Austrii, wojska pruskie pod wodzą Fryderyka II Wielkiego zdobyły twierdzę. Nie pomógł pierścień fortyfikacji wokół miasta zbudowany wg szkoły holenderskiej i nowowłoskiej w XVII i XVIII wieku, ani determinacja broniących. Na mocy traktatu zawartego w roku 1742 we Wrocławiu Śląsk przeszedł we władanie pruskie³. Fryderyk II rozpoczął wówczas budowę zespołu fortyfikacji na lewym brzegu rzeki, umacniając ważne strategicznie wzgórza wg szkoły staropruskiej. Powstały umocnienia: Wysokie, Jerozolimskie Zewnętrzne i Wewnętrzne oraz cytadela twierdzy – Fort Prusy.

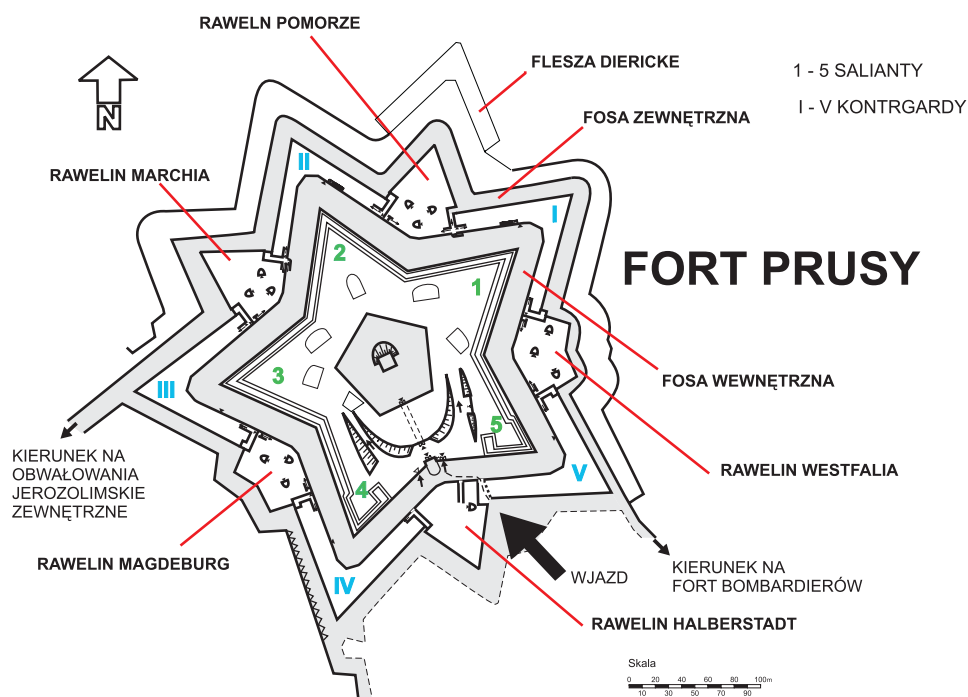
Budowa cytadeli ruszyła w roku 1743. Fryderyk II osobiście nadzorował prace, a głównym projektantem fortyfikacji został generał major Ger-

hard Cornelius von Walrawe. Budowę ukończono w roku 1745, następnie fort wielokrotnie rozbudowywano i modernizowano, aż do lat osiemdziesiątych XIX wieku⁴.

Twierdza była dwukrotnie oblegana w czasie III Wojny Śląskiej, a zdobyta w 1807 roku przez wojska francuskie, po przystąpieniu Prus do IV koalicji antyfrancuskiej. Po niespełna dwóch latach twierdza wróciła pod zarząd Prus. W drugiej połowie XIX wieku, aż do czasu likwidacji twierdzy w roku 1924 obiekty forteczne funkcjonowały głównie jako obóz jeniecki.

Centrum założenia Fortu Prusy stanowi pięcioramienna gwiazda otoczona suchą fosą główną. Za nią znajduje się pierścień rawelinów i kontrgard. Od zewnątrz biegnie druga sucha fosa z wałem i jedynie na fragmentach zachowaną drogą ukrytą. Na północy przed rawelinem Pomorze znajdują się pozostałości fleszy Diericke. W części południowej biegną dwa wały łącznikowe do Fortu Bombardierów i Obwałowań Jerozolimskich Zewnętrznych.

Lokalizacja dzieł obronnych Fortu Prusy
Situation of defensive crownwork at Prusy Fort

Fosa wewnętrzna, widok na kontrgardę I obok rawelinu Pomorze

Interior moat, view of Pomorze ravelin

Ogólna charakterystyka zieleni na Forcie Prusy

General characteristics of the green at Prusy Fort

Pruscy budowniczości twierdzy nie mogli przypuszczać, że ich wspaniałe dzieło architektury obronnej – Fort Prusy, wywołujące podziw i grozę współczesnych może stać się po 250 latach obiektem turystycznym. Zbudowany by bronić i odstraszać, surowy w swej wojskowej funkcji został spatynowany przez czas. Mimo że słońce, woda, a dalej zieleń w znacznym stopniu zdeformowały jego formę historyczną nadal budzi podziw i zainteresowanie dla swoich twórców. Z jednej strony chcielibyśmy dzisiaj zobaczyć raweliny, kontrgardy czy fosy w ich oryginalnej formie, a nawet przeżyć inscenizację historycznej bitwy na ich zrekonstruowanych wałach. Z drugiej strony taka porośnięta zielenią inwazyjną twierdza przyciąga nas swoją tajemniczością, staje się miejscem wypoczynku, obcowania nie tylko z historią ale i z naturą.

Stopień zarośnięcia fortu zielenią jest bardzo duży. W masie zieleni występują cenne gatunki ze względu na swoją osobliwość (wiciokrzew pomorski), wiekowość (okazy dębów i lip), a także walory krajo-

zowe w danym miejscu. Teren ten stanowi schronienie dla wielu gatunków ptaków i ssaków. Nie mamy takich środków jak Fryderyk II Wielki, aby w pełni przywrócić twierdzy jej dawny kształt. A zatem, pewne fragmenty dzieł obronnych będzie można odrestaurować, zrekonstruować, a inne tylko zabezpieczyć. Jest to miejsce o ogromnych walorach historycznych i architektonicznych. Może ono fascynować nie tylko miłośników fortyfikacji i edukować młodzież, ale również zachwycać pięknem i przyciągać zwykłych spacerowiczów. Wpisanie w obiekt nowej, jasno określonej funkcji, przy zacho-

waniu wszelkich rygorów konserwatorskich jest jedyną szansą na jego ożywienie i uratowanie. Najlepiej, aby obiekt pracował na sobie na wielu płaszczyznach. Nie może być to jednak funkcja izolująca fort. Jako dobro kultury powinien być ogólnie dostępny⁶.

Istniejąca współcześnie zieleń spełnia kilka funkcji. Wiekowe okazy drzew podkreślają dawne powstanie dzieła, a więc jego oryginalność. Korzenie dużych drzew jeśli tylko nie rozsadzają murów to przyczyniają się do zwiększenia spójności gruntu skarp. Korony drzew, zacinając mury zmniejszają, destrukcyjne dzia-

Porosty muru w fosie wewnętrznej

Lichen on the wall in the interior moat

łanie słońca. Porastająca wały i fosy roślinność skłania do refleksji nad przemijaniem czasu, wśród mroku zarośli wyobraźnia wywołuje minione dramaty. Stanowi również schronienie dla ptactwa i zwierzyny, jest miejscem romantycznych spacerów. W panującej tam ciszy można znaleźć ucieczkę przed skwarem upałów i gwarem miasta.

Celem analiz dotyczących Fortu Prusy jest określenie terenu o najlepszym stanie technicznym budowli fortyfikacyjnych, obszaru najkorzystniejszego do znacznej wycinki, przy najmniejszych stratach cennych zasobów roślinnych, a także ustalenie nowych form krajobrazowych⁷. Stan zieleni i zachowania technicznego obiektów fortecznych na terenie Fortu Prusy jest zróżnicowany.

Centrum fortu

Fort Centre

W największym stopniu zieleni porasta koronę centralnej gwiazdy wzdłuż wałów, w pasie o szerokości sięgającej połowy korony. Są to głów-

nie dęby szypułkowe, akacje, klony i buki, średnio okazy 50-letnie oraz krzewy tarniny (o dużym stopniu posuszu), lilaka i derenia. Jedynie południowa część, czyli strefa podjazdów, pozbawiona jest tych pięter roślinności. Na saliancie 5 znajduje się stanowisko wiciokrzewu pomorskiego. Podszyt stanowią pokrzywy, poziomki, przetaczniki, fiołki i maliny, siewki drzew, trawy. Stan techniczny murów schronów remizowych, wartowni, prochowni i budynków komunikacji pionowej z wnętrzem cytadeli jest na ogół dobry. Jedynie poważniej uszkodzony jest mur schronu wartowni na saliancie 5. Nastąpiła znaczna deformacja wałów w rejonie ostrz saliantów oraz w południowej części korony, przy podjazdach.

Stopień porośnięcia murów saliantów jest wysoki i wynosi średnio około 50% przez mchy, bluszcz, roślinność zielną. W spoinach trwają procesy glebotwórcze. Ukorzeniają się siewki klonów, bzu czarnego i derenia. W najmniejszym stopniu (35%) porośnięte są południowe ściany obu saliantów południowych,

a najbardziej ściany północno-zachodnie i wschodnie (65%). Dominuje średni stan zachowania murów saliantów. Ubytki nie zagrażają strukturze muru. Najlepszy stan ma ściana południowa saliantu 5, najgorzej zachowana jest ściana północna saliantu 1. Znajdują się tam duże wyrwy, na szczycie ściany wyrastają drzewa, przerwana jest ciągłość muru. Jedynie południowa część dna fosy (strefa kaponierzy bramnej) pozbawiona jest drzew. Najbardziej zadrzewione są jej fragmenty północne i zachodnie.

Pierścień rawelinów i kontrgard

Ring of ravelins and counterguards

Najmniejsze nasycenie drzewami, ale i tak sięgające 90% występuje na kontrgardzie II, rawelinie Pomorze i kontrgardzie I. Około 50% drzew to okazy z lat 40. i 50. XX wieku. Przeważają klony. Najstarsze okazy drzew (około 120 lat) występują w pobliżu wejść do kazamat, rawelinów i kontrgard.

Najbardziej zakrzewione są tereny północne oraz północno-zachodnie. Cenne gatunki krzewów najliczniej występują na tych samych terenach. Zachodnia część ma najbardziej gęsty podszyt.

Fosa zewnętrzna

External moat

Dobry stan murów w fosie zewnętrznej znajduje się w strefie północno-wschodniej, północnej i północno-zachodniej. Jedynie w rejonie rawelinu Pomorze i kontrgardy II występują ubytki cegły. Dno fosy jest w najgorszym stanie (kamienie, zakrzewienia, zadrzewienia) w części południowo-zachodniej i północno-zachodniej. Jednak północne rejonu fosy, będące ogólnie w dobrym stanie, zawierają sporo miejsc podmokłych. Ten najlepiej zachowany obszar fosy zewnętrznej nie obfituje w okazy cenne pod względem wieku, gatunku czy wartości krajobrazowych. Cztery stukilkudziesięcioletnie dęby rosną w rejonie rawelinu Magdeburg. Około 60% drzew pochodzi z połowy ubiegłego stulecia.

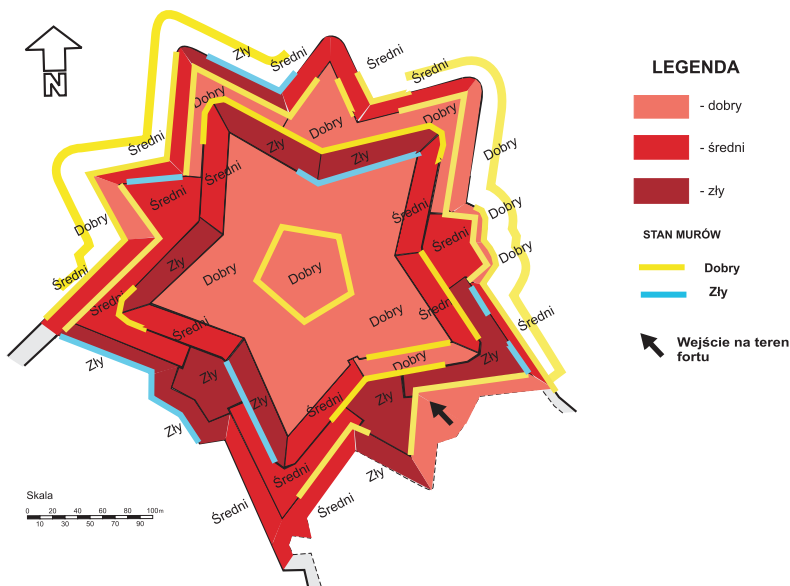
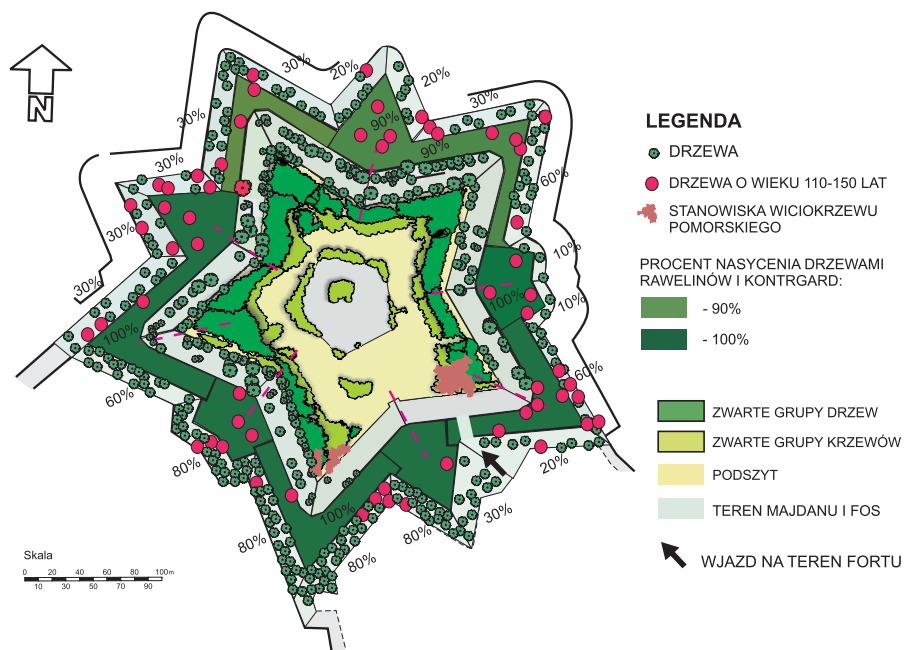
Wnioski

Conclusions

Na podstawie przeprowadzonych analiz można zaproponować następujące rozwiązania. Należy zlikwidować piętro drzew na całej koronie cytadeli (centralna gwiazda). W podszytce pozostawić jedynie trawy. Piętro średnie w postaci tarniny i wiciokrzewu pozostawić jedynie w miejscu szczególnie zdeformowanych wałów ziemnych (w przypadku braku możliwości ich rekonstrukcji).

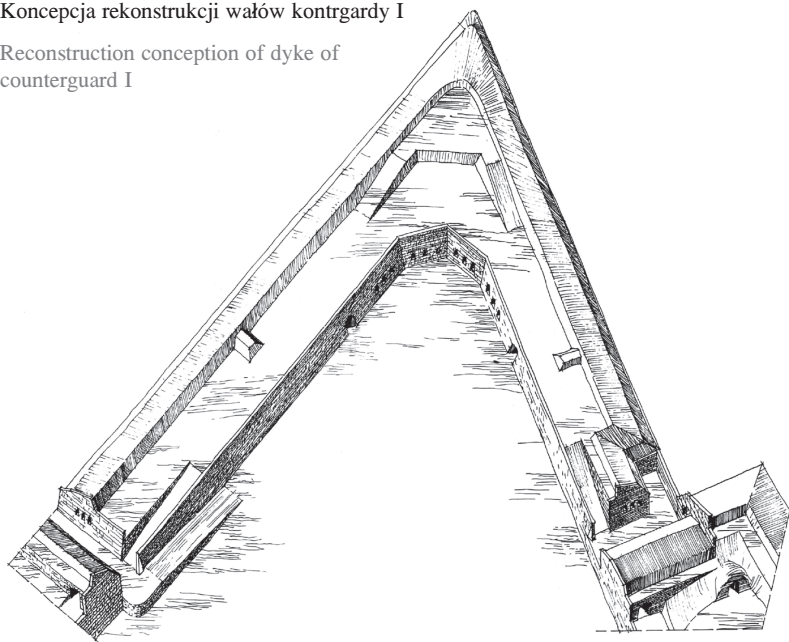
Nasylenie drzewami na terenie fortu

Saturation with trees in the area of the fort

Stan techniczny obwałowań i fos

Technical state of the embankment and moats

cji). Natomiast przy schronach remizowych, prochowni, wartowni i schronach komunikacji do wnętrza cytadeli można wprowadzić dodatkowo nowe nasadzenia krzewów w celu złagodzenia surowości formy całej korony. Odtworzenia wymaga zniszczona kazamata kaponierzy na saliancie V (przy rampie wjazdowej na koronę wału głównego), umożliwiającej obronę odcinka szyjowego przed bramą wjazdową na majdan.

Należy bezwzględnie zlikwidować kilkuletnie a nawet kilkudziesięcioletnie odrosty drzew (odrosty korzeniowe i samosiejki) na terenie całego centralnego i północno-wschodniego fortu. Takie przerzedzenie umożliwi właściwy rozwój zachowanym osobnikom celowych historycznych nasadzeń.

Proponuje się usunąć większość drzew z dna fosy wewnętrznej w części północnej i wschodniej, a pozostawić jedynie jednostki nie zagrażające murom w celu zasłonięcia zniszczonych fragmentów murów. W miejscu łączenia się ścian sąsiednich saliantów można pozostawić ze względów krajobrazowych (urozmaicenie przestrzenne fosy) grupy 1-3

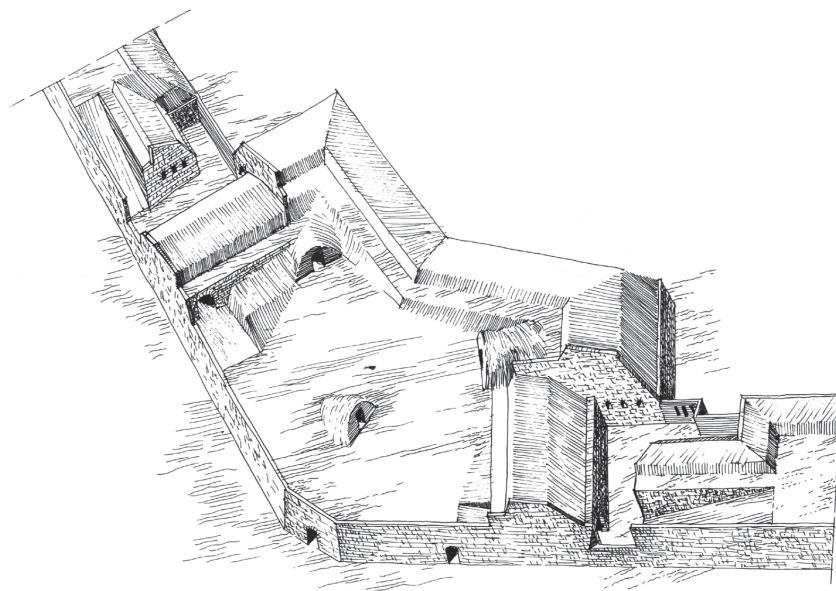
drzew i krzewów. Ale nie dotyczy to terenów południowo-zachodniego i zachodniego, mających mieć funkcję parkową, gdzie wycinka drzew byłaby niewielka. Konieczne są budowlane prace konserwatorskie przy bramach i kaponierze szyjowej oraz kaponierach rewersowych wschodniej części fosy jak również naprawa muru północnej ściany saliantu 1.

Z uwagi na najlepiej zachowane mury pierścienia rawelinów w części północnej i wschodniej oraz najmniejsze nasycenie drzewami na tym obszarze proponuje się tam odtworzenie oryginalnej formy XIX-wiecznych wałów ziemnych i niemal zupełną wycinkę drzew i krzewów, pozostawiając jedynie kilka cennych historycznie okazów na kontrgardzie I, rawelinie Westfalia i rawelinie Pomorze. Część zachodnią i południo-

wo-zachodnią tego pierścienia proponuje się przerzedzić o około 80%, szczególnie z kilkuletnich odrostów, pozostawiając jako obszar „dzikiej przyrody”.

Proponuje się fosę zewnętrzną północno-wschodnią i wschodnią oczyścić z drzew i krzewów, a także osuszyć. Na pozostałych obszarach zredukować porastające drzewa i krzewy średnio do około 50%, szczególnie w miejscach zniszczonego muru pozostawić możliwie cenne okazy nie zagrażające jego strukturze, a maskujące ubytki.

Koronę centralnej gwiazdy oraz północno-wschodnią stronę fortu należy objąć gruntownymi pracami konserwatorskimi (rekonstrukcja i restauracja). Część południowo-zachodnia fortu, pozostawiona w formie dzikiego parku historycznego, mając w sąsiedztwie osiedle mieszkaniowe wraz z Wałem Łącznikowym i Obwałowaniami Jerozolimskimi Zewnętrzny stanowiąc może dobry teren typowo rekreacyjny dla tej części miasta. Prowadzić tam może trasa zwiedzania 3. Kontrgardę V (południowo wschodnią) proponuje się adaptować na funkcję

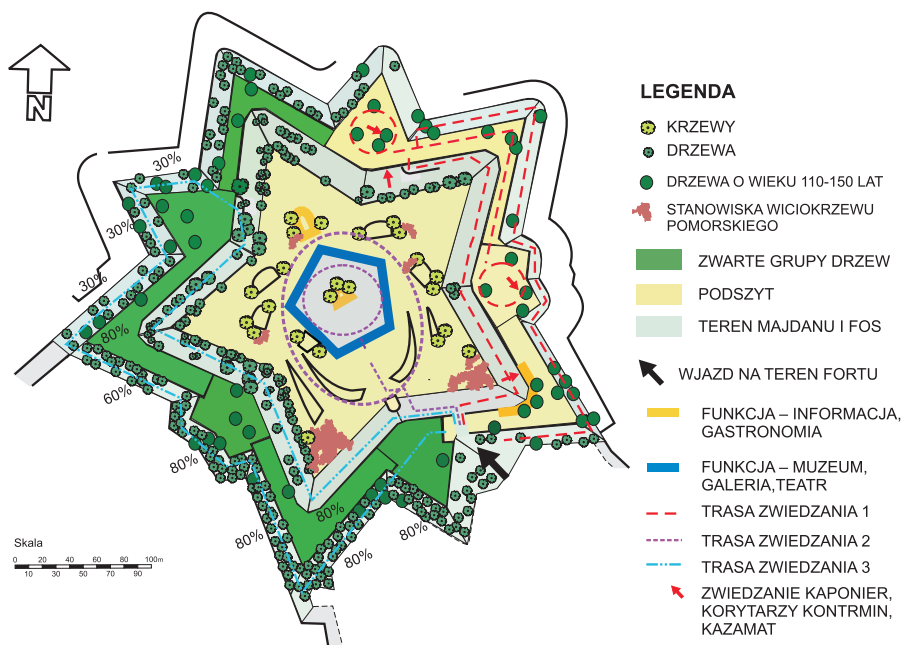
Koncepcja zmian przestrzennych zieleni i przebieg tras zwiedzania na Forcie Prusy

Conception of green spatial changes and sightseeing route at Prusy Fort

obsługi turystycznej i gastronomii. Rozpocznęła się od tego miejsca trasa zwiedzania 1 (można zastosować połowę bramę np. z kobyliny). Wnętrze cytadeli mogłyby wypełnić funkcje o charakterze kulturalnym (muzeum, teatr, galeria, kluby). Prowadzić doń miałaby trasa zwiedzania 2.

Odślonięcie fortu od strony północno-wschodniej wydaje się korzystne ze względu na planowaną obwodnicę miejską. Zagadnieniu widoczności fortu od tej strony należy poświęcić jeszcze wiele analiz. Jest to bardzo istotne z punktu widzenia obiektu jako produktu turystycznego. Ważne byłoby również podświetlenie przynajmniej tej części obiektu. Nie wolno także zapomnieć o zlokalizowanej w południowo-wschodniej części fortu wodociągowej wieży ciśnienia z końca XIX wieku. Stanowi ona wraz z Fortem Prusy jeden kompleks krajobrazowy, a wykorzystanie jej w części jako wieży widokowej umożliwi najlepszą ocenę walorów całej cytadeli.

Powyższe analizy pozwalają określić teren jaki mogłyby objąć najpoważniejsze prace dotyczące zieleni na Forcie Prusy, a polegające na znacznej wycince i formowaniu na nowo istniejącej struktury. Dotyczyłyby one całej centralnej części oraz wschodniego pierścienia fos i rawelinów, a więc od południowej kontrgardy rawelinu Westfalia do zachodniej kontrgardy rawelinu Pomorze włącznie. Tamtędy właśnie

proponuje się poprowadzić główną trasę zwiedzania, wzbogaconą o elementy historycznej i botanicznej ścieżki dydaktycznej.

Zdjęcia wykonała autorka.
Rysunki wykonał autor.

Photographs by the author.
Figures by the author.

Jerzy Potyrała
Irena Niedźwiecka-Filipiak

Institut Budownictwa i Architektury Krajobrazu
Akademia Rolnicza we Wrocławiu
Institute of Building and Landscape Architecture
Agricultural University of Wrocław

Przypisy

¹ Na podstawie informacji o ruchu turystycznym uzyskanych na terenie fortyfikacji w Srebrnej Górze, Kłodzku, Kostrzynie, Świnoujściu, Jastarni i Helu.

² W oparciu o artykuły L. Klupsz, *Formy ochrony obszarowej zespołów pojortecznych*, *Fortyfikacja tom VIII*, s. 45-56, Warszawa 1999 oraz P. Molski, *Park Kulturowy jako forma ochrony zespołów obronnych*, *Fortyfikacja 1*, Krajowe Seminarium Naukowe Twierdza Nysa, s. 8-14, Warszawa 2000.

³ Staszów K., *Nysa, gawęda o fortach*, Nysa 2004.

⁴ Małachowicz M., *Twierdza Nysa – stan zachowania, wartości, Fortyfikacja 1*, Krajowe Seminarium Naukowe Twierdza Nysa, s. 19-21, Warszawa 2000.

⁵ Klose A., *Festung Neisse*, il. 35, Hagen 1980.

⁶ Molski P., *Zagospodarowanie obiektów i zespołów pojortecznych*, *Fortyfikacja tom VIII*, s. 25-44, Warszawa 1999.

⁷ Latem 2004 roku odbyły się warsztaty projektowe studentów Architektury Krajobrazu Akademii Rolniczej we Wrocławiu, zorganizowane przy współdziałaniu nyskiego oddziału Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji oraz Urzędu Miasta Nysa. Zespół składający się z dziesięciu studentów Architektury Krajobrazu Akademii Rolniczej we Wrocławiu pod kierunkiem dr inż. arch. Jerzego Potyrały i dr inż. arch. Ireny Niedźwieckiej-Filipiak wykonał między innymi ogólną inwentaryzację zieleni na terenie Fortu Prusy. Zakres opracowania obejmował obszar od korony centralnej gwiazdy fortu – cytadeli – do zewnętrznych obwałowań fosy zewnętrznej. Metoda prac polegała na badaniach terenowych, zbieraniu danych jakościowych i ilościowych, a następnie opracowaniu ich w formie graficznej. Szczegółowe wyniki badań są w dyspozycji Instytutu Budownictwa i Architektury Krajobrazu Akademii Rolniczej we Wrocławiu.

Koncepcja rekonstrukcji wałów rawelinu Westfalia

Reconstruction conception of dyke of Wesfalia ravelin